

CONCLUSIE VAN ADVOCaat-GENERAAL
A. TIZZANO

van 17 januari 2002¹

1. Bij beschikking van 31 oktober 2000, ingekomen ter griffie van het Hof op 3 november daaraanvolgend, heeft het Tribunal Judicial da Comarca do Porto (Portugal) overeenkomstig artikel 234 EG twee prejudiciële vragen voorgelegd over de uitlegging van richtlijn 90/314/EEG², in een geding tussen een reisbureau en een klant die, na ernstige ongemakken tijdens een verblijf in een vakantiedorp, weigert het reisbureau te betalen voor de verleende diensten. De verwijzende rechter vraagt in het bijzonder of het begrip pakketreis, dat de werkingssfeer van de richtlijn afbakt, tevens de zogenoemde reizen-op-maat („à la carte”) omvat, dat wil zeggen de reizen die op aanvraag en initiatief van een consument of een beperkte groep van consumenten georganiseerd worden overeenkomstig hun specificaties.

I — Rechtskader

A — Richtlijn 90/314

2. Doel van de richtlijn is de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen van de lidstaten inzake op het grondgebied van de Gemeenschap verkochte of ten verkoop aangeboden pakketreizen, met inbegrip van vakantiepakketten en rondreispakketten (artikel 1).

3. Artikel 2 van de richtlijn luidt:

„In deze richtlijn wordt verstaan onder:

¹ — Oorspronkelijke taal: Italiaans.

² — Richtlijn van de Raad van 13 juni 1990 betreffende pakketreizen, met inbegrip van vakantiepakketten en rondreispakketten (PB L 158, blz. 59; hierna: „richtlijn”).

1) „pakket”: de van tevoren georganiseerde combinatie van niet minder dan twee

van de volgende diensten, welke voor een gezamenlijke prijs wordt verkocht of ten verkoop aangeboden en een periode van meer dan 24 uur beslaat of een overnachting behelst:

a) vervoer,

b) logies,

c) andere, niet met vervoer of logies verband houdende toeristische diensten die een significant deel van het pakket uitmaken.

4) ‚consument‘: de persoon die het pakket koopt of zich daartoe verbindt (,de hoofdcontractant‘), of elke persoon namens wie de hoofdcontractant zich ertoe verbindt het pakket te kopen (,de andere begunstigten‘), of elke persoon aan wie de hoofdcontractant of een van de andere begunstigten het pakket overdraagt (,de cessionaris‘);

5) ‚overeenkomst‘: de regeling die de consument bindt aan de organisator en/of de doorverkoper.”

4. Artikel 3 luidt:

„1. Iedere beschrijving van het pakket die door de organisator of de doorverkoper aan de consument wordt verstrekt, alsmede de prijs en alle andere voorwaarden die op de overeenkomst van toepassing zijn, mogen geen misleidende elementen bevatten.

Afzonderlijke facturering van diverse onderdelen van eenzelfde pakket ontslaat de organisator of de doorverkoper niet van de verplichtingen van deze richtlijn;

2) ‚organisator‘: de persoon die niet-incidenteel pakketten samenstelt en deze rechtstreeks of via een doorverkoper verkoopt of ten verkoop aanbiedt;

2. Indien de consument een brochure wordt verstrekt, moet hierin leesbaar, duidelijk en nauwkeurig de prijs worden vermeld, alsmede relevante gegevens over:

3) ‚doorverkoper‘: de persoon die het door de organisator samengestelde pakket verkoopt of ten verkoop aanbiedt;

a) de bestemming, de te gebruiken vervoermiddelen, kenmerken en categorieën van deze vervoermiddelen;

CLUB-TOUR

- b) de huisvesting, de ligging, de categorie of het comfort en de belangrijkste kenmerken ervan, alsmede de goedkeuring en toeristische indeling ervan overeenkomstig de voorschriften van de betrokken ontvangende lidstaat;
- c) de maaltijden (meal plan);
- d) de routebeschrijving;
- e) algemene informatie betreffende paspoorten en visa voor de onderdanen van de betrokken lidstaat/lidstaten en de formaliteiten op gezondheidsgebied die voor reis en verblijf noodzakelijk zijn;
- f) het als voorschot te betalen bedrag of percentage van de prijs en de termijn voor de betaling van het saldo;
- g) de vraag of voor de uitvoering van het pakket een minimumaantal personen vereist is, en, zo ja, de uiterste datum waarop de consument in kennis zal worden gesteld van een eventuele annulering.
- De gegevens in de brochure binden de organisator of de doorverkoper, tenzij:
- wijzigingen in deze gegevens duidelijk en vóór de sluiting van de overeenkomst ter kennis van de consument zijn gebracht; de brochure moet daarvan uitdrukkelijk melding maken;
  - er zich naderhand wijzigingen voordoen ingevolge een akkoord tussen de partijen bij de overeenkomst.”
5. Artikel 4 bepaalt:
- „1. a) De organisator en/of de doorverkoper verstrekken de consument schriftelijk of in enige andere passende vorm, vóór de sluiting van de overeenkomst, de voor de onderdanen van de betrokken lidstaat of lidstaten geldende algemene informatie betreffende paspoorten en visa en met name betreffende de termijnen om die te verkrijgen, alsmede de informatie inzake de formaliteiten op gezondheidsgebied die voor reis en verblijf noodzakelijk zijn.

- b) De organisator en/of de doorverkoper verstrekken de consument schriftelijk of in enige andere passende vorm en tijdig vóór het begin van de reis de volgende inlichtingen:
- i) dienstregelingen en tussenstops en aansluitingen alsook de door de reiziger in te nemen plaats, bijvoorbeeld hut of slaappleats op een schip of couchette of slaapwagen in een trein;
  - ii) naam, adres en telefoonnummer van de plaatselijke vertegenwoordiging van de organisator en/of de doorverkoper, dan wel, bij ontbreken daarvan, naam, adres en telefoonnummer van de plaatselijke instanties die de consument bij moeilijkheden kunnen helpen.
- iii) voor reizen en verblijven van minderjarigen in het buitenland, de informatie waardoor rechtstreeks contact mogelijk is met het kind of met de persoon die ter plaatse voor diens verblijf verantwoordelijk is;
- iv) informatie over het facultatieve aangaan van een verzekeringsovereenkomst die de kosten in verband met annulering door de consument dekt of van een bijstandsovereenkomst die de repatriëringskosten bij ongeval of ziekte dekt.
2. De lidstaten zien erop toe dat met betrekking tot de overeenkomst de volgende beginselen in acht worden genomen:
- a) naar gelang van het pakket dient de overeenkomst ten minste de gegevens te bevatten die in de bijlage zijn opgenomen;
  - b) alle voorwaarden van de overeenkomst worden schriftelijk of in andere voor de consument begrijpelijke en toegankelijke vorm vermeld en worden hem vóór de sluiting van de overeenkomst medegedeeld; de consument krijgt een afschrift van de voorwaarden;

Wanneer die vertegenwoordigingen en die instanties niet bestaan, dient de consument in elk geval te beschikken over een nummer voor noodgevallen of over andere informatie waardoor hij in contact kan treden met de organisator en/of de doorverkoper;

c) het bepaalde onder b mag geen beletsel vormen voor reserveringen of overeenkomsten die laattijdig of ‚last minute‘ totstandkomen.

en belastingen in verband met in- of uitstappen in havens en op vliegvelden;

3. Indien de consument niet kan deelnemen aan het pakket, kan hij, na de organisator of de doorverkoper tijdig vóór het vertrek op de hoogte te hebben gebracht, zijn boeking overdragen aan een persoon die aan alle aan het pakket verbonden voorwaarden voldoet. De persoon die het pakket overdraagt en de cessionaris zijn hoofdelijk aansprakelijk tegenover de organisator of de doorverkoper die partij is bij de overeenkomst, voor de betaling van het nog verschuldigde gedeelte van de prijs en de eventuele extra kosten als gevolg van deze overdracht.

— de op het pakket toegepaste wisselkoersen.

b) In de 20 dagen die aan de geplande vertrekdatum voorafgaan, wordt de in de overeenkomst meege-deelde prijs niet verhoogd.

[...]”

4. a) De in de overeenkomst vastgestelde prijzen kunnen niet worden herzien, tenzij de mogelijkheid van prijsherziening, zowel naar boven als naar beneden, en de exacte berekeningswijze daarvan uitdrukkelijk in de overeenkomst zijn opgenomen alleen om rekening te houden met veranderingen in:

6. In de bijlage bij de richtlijn worden als „gegevens die in de overeenkomst moeten worden vermeld indien zij relevant zijn voor het pakket” onder meer vermeld de „bijzondere wensen die de consument bij het boeken van de reis aan de organisator of de doorverkoper kenbaar heeft gemaakt en waarop door beiden is ingegaan” (sub j).

— de vervoerskosten, met inbegrip van de brandstofkosten;

B — *De nationale wetgeving*

— de voor bepaalde diensten verschuldigde heffingen en belastingen, zoals landingsrechten

7. Een van de regelingen waarbij de richtlijn in Portugees recht is omgezet, is besluitwet nr. 209/97 van 13 augustus

1997, die de toegang tot en de uitoefening van de activiteiten van reisbureaus regelt.³ Volgens artikel 17 van deze besluitwet omvat het begrip toeristische reizen niet alleen pakketreizen zoals gedefinieerd in artikel 2, lid 1, van de richtlijn (zie artikel 17, lid 2, van de besluitwet), maar ook de reizen-op-maat, ofwel de toeristische reizen „die op aanvraag van de klant zijn voorbereid om te beantwoorden aan diens kenbaar gemaakte wensen” (artikel 17, lid 3).⁴

Med zorgde dus voor de benodigde boekingen bij het vakantiedorp Gregolimano (logies, maaltijden en vervoer) alsook voor het bijbehorende programma, de bekendmaking daarvan en de vaststelling van het totaalbedrag, alles inclusief.

II — Feiten en prejudiciële vragen

8. A. C. Lobo Gonçalves Garrido had bij de vennootschap Club-Tour, Viagens e Turismo S.A. (hierna: „Club-Tour”), een reisbureau actief op het gebied van de organisatie en de verkoop van toeristische reizen, een reis gekocht bestaande uit vliegbiljetten en twee weken logies, op basis van volpension, in het Griekse vakantiedorp „Club Med di Gregolimano” voor de prijs van PTE 1 692 928, waarvan PTE 1 155 860 voor het verblijf in het vakantiedorp.

9. Voor het verblijf van Garrido kocht Club-Tour bij het reisbureau Club Med Viagens Lda (hierna: „Club Med”) het verblijf bij Club Med di Gregolimano. Club

10. Bij aankomst in het uitgekozen vakantiedorp wachtte het gezin Garrido de onaangename verrassing dat het dorp werd geplaagd door duizenden wespen, die het gedurende het gehele verblijf onmogelijk maakten om van de vakantie te genieten. Bovendien kon het onmiddellijke verzoek van de heer Garrido om naar een ander dorp te worden overgebracht, door Club-Tour niet worden ingewilligd omdat Club Med — met wie Club-Tour zich op haar beurt over deze kwestie in verbinding had gesteld — verklaarde niet in staat te zijn tijdig over een behoorlijk alternatief te beschikken.

11. Om die reden weigerde Garrido bij terugkomst in Portugal de met Club-Tour overeengekomen prijs te betalen. Deze laatste heeft daarop voor het Tribunal Judicial da Comarca do Porto gevorderd dat Garrido wordt veroordeeld tot betaling van het verschuldigde bedrag. Ter ondersteuning van haar eis betwist zij in het bijzonder, dat de richtlijn in casu van toepassing is, omdat, haars inziens, de in een dergelijk geval geboden dienst niet als een „van tevoren georganiseerde combina-

3 — *Diário da República* I, serie A, nr. 186 van 13 augustus 1997, blz. 4219.

4 — Vrije vertaling.

tie" in de zin van artikel 2, punt 1, van de richtlijn kan worden aangemerkt.

III — Juridische analyse

12. Aangezien de richtlijn, zoals blijkt uit de considerans, tot doel heeft de consument van toeristische diensten te beschermen door de operators en de reisbureaus aansprakelijk te stellen voor schade die te wijten is aan het slecht uitvoeren van de contractuele verplichtingen, heeft het Tribunal Judicial da Comarca do Porto op basis van de overweging dat de nationale wetgeving overeenkomstig de richtlijn moet worden uitgelegd en toegepast, het Hof de volgende prejudiciële vragen voorgelegd:

A — *De eerste vraag*

„1) Moet ervan worden uitgegaan dat reizen die door een bureau op verzoek en initiatief van een consument of een beperkte groep consumenten en overeenkomstig hun specificaties worden georganiseerd, binnen de werkingssfeer van het begrip bedoeld in artikel 2, punt 1, van de communautaire richtlijn betreffende ‚pakketreizen‘ vallen, wanneer deze reizen vervoer en logies in een toeristische bedrijf omvatten, tegen een all-inprijs en voor een periode die meer dan 24 uur beslaat of een nacht omvat?

13. Met de eerste prejudiciële vraag wenst de verwijzende rechter in wezen te vernemen of het begrip pakket in artikel 2, punt 1, van de richtlijn ook de pakketreizen „op maat” („à la carte”) omvat, dat wil zeggen toeristische diensten die gekenmerkt worden door het feit dat zij georganiseerd worden op aanvraag en initiatief van de consument of een beperkte groep consumenten en overeenkomstig hun specificaties, en dus niet eenzijdig door het reisbureau vooraf vastgesteld worden.

2) Kan het in die bepaling gebezigde begrip ‚van tevoren georganiseerde combinatie’ aldus worden uitgelegd, dat het verwijst naar het moment waarop het contract tussen het bureau en de klant wordt gesloten?”

14. Alle partijen die opmerkingen hebben ingediend in de onderhavige procedure, te weten de Portugese, de Oostenrijkse, de Belgische, de Spaanse en de Franse regering, evenals de Commissie, hebben eensluidend geconcludeerd dat de vraag bevestigend moet worden beantwoord en wel op basis van de overwegingen die ik nu zal uiteenzetten en die ik overigens geheel deel.

15. In de eerste plaats merken zij op dat dit antwoord voortvloeit uit de tekst van de hier onderzochte bepaling, die een ruime

definitie van het begrip pakketreizen geeft, uit welk een begrip niet kan worden afgeleid dat reizen-op-maat zijn uitgesloten of hoe dan ook anders moeten worden behandeld dan de algemene regelgeving. Volgens artikel 2, punt 1, van de richtlijn is het, om een dienst als pakket te kunnen kwalificeren, voldoende dat de combinatie van toeristische diensten die een reisbureau tegen een gezamenlijke prijs verkoopt, twee van de drie in die bepaling genoemde diensten omvat (namelijk vervoer, logies en niet met vervoer of logies verband houdende toeristische diensten die een significant deel uitmaken van het pakket), en deze dienst verder een periode van meer dan 24 uur beslaat of een overnachting omvat. Daarentegen vereist de richtlijn niet dat de dienst het resultaat is van een voorstel van het reisbureau aan de klant noch dat de dienst zelf, op bepaalde aspecten na, volgens een strak schema verloopt; eventuele aanpassingen van dit schema op verzoek van een consument lijken op zich dus niet de genoemde karakteristieken te kunnen aantasten die het onderhavige begrip kwalificeren.

16. Tot staving van het voorafgaande, herinneren verscheidene regeringen en de Commissie eraan dat het Hof in het arrest *Rechberger e.a.*⁵ heeft verklaard dat „volgens artikel 2, punt 1, van de richtlijn reeds sprake [is] van een pakketreis, wanneer een van tevoren georganiseerde combinatie van ten minste twee van de drie in die bepaling genoemde diensten voor een gezamenlijke prijs wordt verkocht of ten verkoop wordt aangeboden” (punt 29), zodat het feit dat het door de klant verschuldigde bedrag

slechts betrekking heeft op één element, de toepassing van de richtlijn niet belet. Daarnaast preciseerde het Hof nog dat „er in de tekst van de richtlijn geen steun te vinden [is] om de werkingssfeer van de richtlijn te beperken tot pakketreizen die aan een potentieel onbeperkt aantal consumenten worden aangeboden; een dergelijke beperking zou in strijd zijn met het doel van de richtlijn. Voor de toepasselijkheid van de richtlijn volstaat het immers, dat de reizen op het grondgebied van de Gemeenschap voor een gezamenlijke prijs worden verkocht of ten verkoop aangeboden, en dat de pakketreis ten minste twee van de in artikel 2, punt 1, van de richtlijn genoemde diensten omvat” (punt 31).

17. Hetzelfde wordt, zoals enkele regeringen benadrukken, ook verklaard in het arrest *AFS Intercultural Programs Finland*⁶, waarin het Hof zich heeft uitgesproken met betrekking tot een dienst waarvoor de toepasselijkheid van artikel 2, punt 1, van de richtlijn in twijfel werd getrokken aangezien het voorgenomen verblijf van lange duur was en gratis werd verstrekt (het ging om een reis in het kader van een uitwisselingsprogramma voor scholieren). In dat geval heeft het Hof benadrukt, na er nog eens aan te hebben herinnerd dat het begrip pakket niet vereist dat alle in artikel 2, punt 1, van de richtlijn genoemde elementen aanwezig zijn, dat het feit dat de dienst onder bezwarende titel geleverd wordt, niet noodzakelijkerwijs een element vormt van dat begrip (punt 26), en dat het feit dat „het in een pakketreis begrepen logies gewoonlijk van betrekkelijk korte

5 — Arrest van 15 juni 1999, C-140/97, Jurispr. blz. I-3499.

6 — Arrest van 11 februari 1999, C-237/97, Jurispr. blz. I-825.

duur is, [...] evenmin [kan] worden beschouwd als een bepalend element”, aangezien de richtlijn van toepassing is op „alle reizen die een periode van meer dan 24 uur beslaan [...] zonder dat een maximumduur is voorgeschreven” (punt 27).

18. Ter ondersteuning van de voorgestelde uitlegging verwijzen verscheidene regeringen en de Commissie bovendien naar de voorbereidende werkzaamheden voor de richtlijn en de wijzigingen die in de loop van die werkzaamheden zijn aangebracht in artikel 2, punt 1, om het begrip dienst of pakketreis tegen een gezamenlijke prijs te verruimen ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel van de Commissie van 23 maart 1988.⁷ Terwijl in dat voorstel het begrip pakket slechts „de van tevoren georganiseerde combinatie van niet minder dan twee van de volgende diensten welke tegen een gezamenlijke prijs worden aangeboden” omvatte, wordt nu onder pakketreis verstaan „de van tevoren georganiseerde combinatie van niet minder dan twee van de volgende diensten, welke voor een gezamenlijke prijs wordt *verkocht of ten verkoop aangeboden*”.⁸ Hiermee wordt in wezen bevestigd dat de communautaire wetgever bewust heeft besloten om van de ene definitie van het begrip dienst — een dienst die wordt uitgedacht en ten verkoop aangeboden zonder enige tussenkomst van de consument — over te gaan op een andere definitie van dat begrip, die het niet mogelijk maakt om een dienst „op maat”, dat wil zeggen een dienst die verkocht is om aan de bijzondere wensen van een bepaalde consument te voldoen, daarvan uit te sluiten. Dit is niet alles. In het hetzelfde oorspronkelijke voorstel van de Commissie werd „organisator” gedefinieerd als „de

persoon die, in uitoefening van zijn bedrijf, het pakket samenstelt en het door middel van brochures of andere vormen van publiciteit aan het publiek aanbiedt”, waaruit duidelijk blijkt dat het de bedoeling was dat het pakket zou overeenkomen met van tevoren vastgestelde, omschreven en gepubliceerde modellen. In de uiteindelijke tekst daarentegen, nadat het Europees Parlement en het Economisch en Sociaal Comité hun bezorgdheid hadden geuit omdat zij die definitie een te grote inperking vonden van de werkingssfeer van de richtlijn, definieert de bepaling „organisator” als „de persoon die niet-incidenteel pakketten samenstelt en deze rechtstreeks of via een doorverkoper *verkoopt of ten verkoop aanbiedt*”.⁹

19. In een rapport van 1999 over de tenuitvoerlegging van de richtlijn,¹⁰ waarnaar ook meermaals door partijen is verwezen, heeft de Commissie onder andere juist met nadruk gewezen op de wijzigingen die tijdens de voorbereidende werkzaamheden in de richtlijn zijn aangebracht om daaruit toen al af te leiden dat, hoewel de tekst van artikel 2, punt 1, van de richtlijn op dit punt niet duidelijk is, moeilijk zou kunnen worden gesteld dat een dergelijke bepaling niet tevens de pakketreizen-opmaat omvat, aangezien de vereisten van consumentenbescherming voor dit type reis dezelfde zijn als voor de reizen die de organisator van tevoren heeft vastgesteld.

⁹ — Artikel 2, punt 2, van de richtlijn (cursivering van mij).

¹⁰ — Verslag over de tenuitvoerlegging van richtlijn 90/314/EEG betreffende pakketreizen, met inbegrip van vakantiepakketten en rondreis pakketten, in de interne wetgeving van de lidstaten van de EG [SEC(1999) 1800 def.; paragraaf 1.2.1].

⁷ — COM(88) 41 def. (PB C 96, blz. 5).

⁸ — Cursivering van mij.

20. Hetzelfde volgt, zoals de Commissie opmerkt, ook uit een systematische lezing van de richtlijn. Volgens artikel 4, lid 2, sub a, dient namelijk „naar gelang van het pakket [...] de overeenkomst ten minste de gegevens te bevatten die in de bijlage zijn opgenomen” van de richtlijn zelf. In deze bijlage, sub j, worden onder de „gegevens die in de overeenkomst moeten worden vermeld indien zij relevant zijn voor het pakket” vermeld de „*bijzondere wensen* die de consument *bij het boeken van de reis* aan de organisator of de doorverkoper kenbaar heeft gemaakt *en waarop door beiden is ingegaan*”.¹¹ Dit betekent dat de consument, alvorens de overeenkomst te sluiten, het reisbureau of de organisator zijn bijzondere eisen of specifieke behoeften kenbaar kan maken en om deze reden niet verplicht is slechts in te gaan op de „van tevoren georganiseerde combinaties” die door het reisbureau of de organisator worden aangeboden. Zoals de Oostenrijkse regering daaraan toevoegt, zijn er overigens nu al vele reisorganisators die beschikken over modulen van toeristische diensten die per geval kunnen worden gecombineerd overeenkomstig de eisen van de clientèle, en bestaan er ook van tevoren georganiseerde combinaties die op het moment dat een klant een reis boekt, gewijzigd kunnen worden op basis van de door die klant kenbaar gemaakte specifieke behoeften.

21. Behalve deze overwegingen, die mijns inziens overigens op zichzelf al doorslaggevend zijn, hebben partijen eensgezind bena-

drukt dat, zelfs als de tekst van de bepaling en de voorbereidende werkzaamheden nog twijfel laten bestaan, deze definitief verdwijnt indien er rekening mee wordt gehouden dat de uitlegging van de richtlijn moet uitgaan van een niet-restrictief criterium om de consument een zo uitgebreid mogelijke bescherming te verzekeren. De aangehaalde rechtspraak van het Hof in de zaken AFS en Rechberger e.a. lijkt mij overduidelijk daarvan uit te gaan, maar ik zou wat dit betreft eraan willen herinneren dat ook ik mij hierover recentelijk heb uitgelaten in de conclusie in de zaak Leitner.¹² Daarin ben ik niet alleen tot dit uitleggingscriterium gekomen op grond van de systematische analyse van de tekst en de doelstellingen van de richtlijn, maar ook op grond van het feit dat de richtlijn is vastgesteld op basis van artikel 100 A EG-Verdrag (thans, na wijziging, artikel 95 EG), dat in lid 3 verlangt dat harmoniseringsmaatregelen op het gebied van de consumentenbescherming van een hoog beschermingsniveau uitgaan.¹³ Een andere uitlegging van artikel 2, punt 1, van de richtlijn dan hier gesuggereerd wordt, zou juist voor het hele gebied van de reizen-opmaat van de consumentenbescherming tot een vermindering leiden.

22. De hierboven genoemde opmerkingen van de belanghebbenden lijken mij, zoals reeds eerder gezegd, volstrekt gegrond.

12 — Conclusie bij arrest van 12 maart 2002, C-168/00, Jurispr. blz. I-2631.

13 — Punt 26, waarin ik onder andere punt 17 van de conclusie van advocaat-generaal Saggio in de zaak Rechberger e.a. aanhaal.

11 — Cursivering van mij.

Daarom stel ik voor, de eerste prejudiciële vraag bevestigend te beantwoorden.

B — *De tweede vraag*

23. Met de tweede prejudiciële vraag wenst de verwijzende rechter te vernemen of het begrip „van tevoren georganiseerde combinatie” in artikel 2, punt 1, aldus kan worden uitgelegd dat het betrekking heeft op het moment waarop de overeenkomst tussen het reisbureau en de klant wordt gesloten.

24. Gelet op het antwoord dat op de eerste prejudiciële vraag in overweging is gegeven — dat het begrip pakketreis de reizen-op-maat omvat —, zijn alle partijen het erover eens dat de tweede vraag bevestigend moet worden beantwoord behalve, zo merkt de Spaanse regering op, voor diensten die op de plaats van de dienstverlening of de toeristische bestemming zijn vastgesteld.

25. Ook op dit punt ben ik het eens met de opmerkingen van de belanghebbenden. Aangezien er tussen de toeristische diensten die binnen de werkingssfeer van de richtlijn

vallen, ook diensten zijn die hun oorsprong vinden in een organisatie waarover „overlegd is” tussen het reisbureau en de individuele klant en dat een dergelijk „overleg” kan voortduren tot het moment waarop de partijen overeenstemming bereiken, en dus tot het moment waarop de overeenkomst gesloten wordt, moet aan het begrip „van tevoren georganiseerde combinatie” wel de betekenis worden gegeven die in de tweede vraag wordt vermeld. Overigens houdt een toeristische dienst niet op een pakketreis in de zin van de richtlijn te zijn door het enkele feit dat de consument zijn bijzondere wensen aan de organisator kenbaar maakt „bij het boeken van de reis” (zie de bijlage bij de richtlijn, sub j).

26. De Franse regering en de Commissie hebben er overigens aan herinnerd dat de Commissie in het reeds genoemde rapport van 1999 heeft voorgesteld om de term „van tevoren georganiseerd” te schrappen omdat deze dubbelzinnig en een bron van onzekerheid werd geacht. Indien men, evenals ik, van oordeel is dat de richtlijn ook voor reizen-op-maat geldt, dat wil zeggen de reizen waarvan de details nog kunnen worden vastgelegd net vóór of tijdens het sluiten van de reisovereenkomst, lijkt die term inderdaad overbodig.

27. Kortom, ik ben van mening dat ook de tweede prejudiciële vraag bevestigend moet worden beantwoord.

IV — Conclusie

28. Gelet op het voorgaande, geef ik het Hof in overweging voor recht te verklaren:

- „1) Reizen die door een bureau op verzoek en initiatief van een consument of een beperkte groep consumenten en overeenkomstig hun specificaties worden georganiseerd, met inbegrip van vervoer en logies in een vakantiedorp voor een gezamenlijke prijs en voor een periode die meer dan 24 uur beslaat of een overnachting omvat, vallen binnen de werkingssfeer van artikel 2, punt 1, van richtlijn 90/314/EEG van de Raad van 13 juni 1990 betreffende pakketreizen, met inbegrip van vakantiepakketten en rondreispakketten.

- 2) Het begrip ‚van tevoren georganiseerde combinatie’ in artikel 2, punt 1, van richtlijn 90/314 kan aldus worden uitgelegd, dat het verwijst naar het moment waarop het contract tussen het bureau en de klant wordt gesloten.”